

Зиёдилла ЗИНАТУЛЛАЕВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Ислом тарихи ва манбаишунослиги IRCICA
кафедраси ўқитувчиси ziynatullayev90@mail.ru

АРАБ ХАЛИФАЛИГИ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

THE FORMATION OF THE RULING SYSTEM OF THE ARAB CALIPHATE

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ПРАВЛЕНИЯ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА

Аннотация: Мақолада Арабистон ярим оролида илк ислом давлатининг вужудга келиши, хулафои рошидун даври ҳамда Араб халифалиги бошқарув тизимининг шаклланиш жараёнлари бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида тадқиқ этилган. Шунингдек, халифаликда девон тизимининг қарор топиши, унда лавозимларнинг жорий этилиши ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётга оид баъзи масалалар ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: Макка, Ясриб, Мадина, шаҳар-давлат, халифа, халифалик бошқаруви.

Аннотация: В статье на основе первоисточников и научной литературы рассматривается возникновение первого исламского государства на Аравийском полуострове, период проведенных халифов и формирование системы управления Арабского халифата. Также рассмотрены вопросы становления системы диван в халифате, введение в нем должностей, а также некоторые вопросы социально-экономического характера.

Ключевые слова: Мекка, Ясриб, Медина, город-государство, халифа, управление халифата.

Abstract: The article examines the emergence of the first Islamic state in the Arabian Peninsula, the period of the Rashidian caliphate and the formation of the ruling system of the Arab Caliphate on the basis of primary sources and scientific literature. The issues of the formation of the Devan system in the caliphate, the introduction of positions in it, as well as some issues related to socio-economic life were discussed in too.

Key Words: Mecca, Yathrib, Medina, city-state, caliph, caliphate administration.

КИРИШ

Одатда илк шаҳар ва давлатларнинг ташкил топиши тарихий манбаларда “цивилизациялар тарихи” сифатида қайд этилади. Лекин сўнгги йилларда нафақат шаҳар ва давлатларнинг ташкил топиши, шунингдек, башарият тамаддунига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган маданиятларга нисбатан ҳам цивилизация сўзи ишлатилмоқда. Инсоният тарихида жуда кўп сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлган ва бутун дунёга ўзининг ижобий таъсирини кўрсата олган “Ислом цивилизацияси” ғарб ва шарқ олимлари томонидан алоҳида эътироф этилади. Ислом нафақат сўнгги дин эканлиги билан, чунончи, ўзига хос давлат бошқаруви, қонунчилиги, иқтисоди ва илм-фанга бўлган эътибори билан бошқа цивилизациялардан тубдан фарқ қилади.

VII асрда ислом динининг вужудга келиши ва унинг таъсирида шаклланган янги турмуш тарзи ҳамда бошқарув тизими Яқин Шарқ халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириб юборди, шунингдек кейинчалик Ўрта Шарқда йирик араб-эрон-турк ислом давлатлари вужудга келишига асос бўлди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Мазкур мақолада Ислом цивилизациясига тамал тошларини қўйган илк ислом давлатининг вужудга келиши ҳамда унда шариатга асосланган бошқарув шаклининг қарор топишига тўхталиб ўтамыз.

VI асрнинг охири-VII аср бошларида Арабистон ярим оролида уруғ-қабилавий тузум барҳам топди. Энг яхши ерлар, энг кўп чорва ҳайвонлари ва қулларга эгалик қилувчи қабилла бошлиқларининг мавқеи ниҳоятда пасайиб кетди. Бу ҳолат Ҳижозда кенг ёйилди. Макка ва Ясриб (Мадина) минтақанинг йирик савдо марказларидан бўлиб, Шомдан Ямангача чўзилган қарвон йўли айнан шу шаҳарлар орқали ўтарди. Қабилалар уруғларга бўлингани ҳолда уруғ бошлиқлари савдогарларнинг энг йириклари ва бойлари ҳисобланар эди.

Минг йиллар давомида тарқоқ ҳолда яшаб келган араб қабилалари VII асрнинг биринчи чорагига келиб бирлашди. Макка шаҳрида вужудга келган, сўнгги дин – ислом арабларнинг бирлашувида ягона ва асосий

омил бўлди. Расулulloҳ (с.а.в.) Маккадан Ясрибга хижрат қилиб, Мадина шаҳрига кириб келганларидан сўнг [5:385], Ясриб “Мадина-тур-Расул” (Элчининг шаҳри), қисқароқ қилиб, “Мадина” дейила бошланди [7:216]. Мадинага хижрат Ислom тарихида бурулиш ясади ҳамда янги даврни бошлаб берди. 636 йили халифа Умар ибн Хаттоб бу ҳодисанинг аҳамиятини ҳисобга олиб, ҳозирги кунда ҳам мусулмон дунёсида амалда бўлган хижрий тақвимга асос солди [10:247]. Мадинада Муҳаммад (с.а.в.) атрофларида бирлашган муҳожи́рлар ва ансорлардан иборат мўминлар жамоаси – умма шаклланди. Бу жамоа аввалдан мавжуд бўлиб келган қариндош-уруғчилик асосида эмас, балки ягона ислom таълими асосида қарор топди. Умма демократик ташкилот бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) жамоанинг ҳам диний, ҳам сиёсий-ҳарбий йўлбошчиси эдилар [8:68].

Хижратнинг дастлабки кунлариданоқ Муҳаммад алайҳиссалом билан бирга хижрат қилган муҳожи́рлар ва мадиналик ансорлар ўртасида битим тузилди. Ушбу битимда яҳудийлар билан ҳам ўзаро келишиб, ахдлашилди. Улар ўз динларида қолиб, мол-мулкларига тегилмади. Уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилган эди. У қуйидаги мазмунда бошланади; “Бу Муҳаммад алайҳиссаломнинг қурайшлик ва ясриблик мўмин-мусулмонлар ҳамда уларга эргашган, уларга келиб қўшилган, улар билан жанг қилганлар ўртасидаги битимдир. Юқорида зикр этилганлар ўзга инсонлардан фаркли равишда ягона умматдир” [5:393].

Битимнинг 16 банди мусулмонларга, 12 банди Мадинадаги мусулмонларга энг яқин қўшни бўлган яҳудийларга тааллуқли эди. Ушбу битим туфайли Мадина ва унинг атрофи тинч-тотув давлатга айланди, унинг пойтахти Мадина шаҳри бўлиб, агар таъбир жоиз бўлса, давлат бошлиғи Муҳаммад алайҳиссалом эдилар, ундаги нуфуз ва ҳукмронлик мусулмонлар қўлида бўлди [7:238].

Пайғамбар алайҳиссаломнинг Мадинадаги биринчи ишлари масжид (Масжиди Набавий) қуриш бўлди. Бунинг учун туялари чўккан жой танланди. Мазкур масжид фақат намоз ўқиладиган жойгина бўлиб қолмасдан, ижтимоий муносабатларни тартибга солиб

турадиган марказ, маслаҳат ва ижроия мажлислари ўтказиладиган даргоҳ вазифасини ҳам ўтарди [7:229].

Мадинада ташкил этилган илк ислom давлатининг ўша даврнинг йирик империя ва давлатлари билан дипломатик алоқаларнинг йўлга қўйилиши ислom тарихидаги муҳим тарихий воқеа – яъни мусулмонларнинг ўзларининг асосий душманлари бўлган Макка мушриклари билан хижрий 6 (мил. 628) йилда тузилган Худайбия шартномасидан сўнггина амалга оширишга имкон туғилди.

Бу тарихий жараёнга тарих фанлари доктори, профессор Аҳаджон Ҳасанов қуйидагича муносабат билдиради; “Худайбия сулҳи ўзининг аҳамияти жиҳатидан ҳар қандай жангдаги ғалабадан юқори туради. Агар, айтайлик, Бадр жанги ғалабасидан сўнг илк Ислom давлатининг биринчи пойдеворига асос солинган бўлса, Худайбия сулҳидан сўнг бутун Арабистон яриморлини Ислom байроғи остида бир давлатга бирлаштириш имконияти очилди” [10:295].

Шунингдек, ушбу сулҳдан сўнг Византия, сосонийлар Эрони, Ҳабашистон, Миср подшоҳлари, Баҳрайн, Ямома, Дамашк ҳокимларига мактублар йўлланиб, ислomга даъват этилди. Уларни баъзилари қабул этди, бошқа бировлари инкор этишди. Бу орқали уларга ўзлари ва динларини танита олдилар ҳамда уларнинг муносабатлари билиб олинди.

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) бошлаган тарғибот уларнинг издошлари – халифалар томонидан давом эттирилди. Шарқшунос олим В.В.Бартольд: фақат дастлабки тўрт халифалар давридагина Араб халифалигидаги олий ҳокимят теократик хусусиятини сақлаб қолди. Бу даврда халифалар фақат диний раҳбарлар (имомлар) эмас, шу билан бирга ҳарбий раҳбарлар ҳам (амир ул-мўминин) бўлиб қолдилар” [3:18]. Шу ўринда Бартольднинг фикрини ҳурмат қилган ҳолда шуни айтиш жоизки, “амир ул-мўминин” атамаси фақат халифа Умар ибн Хаттоб давридан бошлаб қўлланилган эди.

Абу Бакр Сиддиқнинг икки йилу уч ойлик халифалик даврида амалга оширилган ишлар асосан Пайғамбар (с.а.в.) вафотидан кейин ислomдан қайтган муртадларга

қарши олиб борилган “Ридда урушлари”, Куръони каримнинг жам этилиши ҳамда Ироқ ҳудудларида ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши билан тавсифланади.

Кейинги рошид халифалардан Умар ибн Хаттоб даври ўзининг оламшумул ислоҳотлари ва давлат бошқаруви асосларининг тўлиқ шаклланиши билан ажралиб туради.

Халифа Умар ибн Хаттобнинг мўминлар амири, уларнинг бош раҳбари сифатида олиб борган ишлари фақатгина намозда имомликка ўтиш, узоқда туриб шимол тарафда кетаётган фатҳ ишларини бошқаришдангина иборат бўлмаган. У кишининг асосий мақсади Куръони карим ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг суннатлари, шариат таълимотлари асосида дунёдаги энг мукаммал, ҳаётнинг барча соҳаларида энг намунали жамият қуришни таъминлаш эди. Бунинг далили сифтида XX асрнинг охирида ғайримусулмон мутахассислар томонидан инсоният тарихида жамиятларга энг кўп фойда келтирган шахсларнинг исм-шарифлари тузилган рўйхатнинг тўртинчи ўрнида Умар ибн Хаттобнинг жой олгани бежиз эмас [12:427].

VII асрнинг 20-30 йилларига келиб илк ислом давлати тўла шаклланди ва ислом қўшини ташкил этилди. Улар исломни қабул қилган халқларни ягона ислом байроғи остида бирлаштириб, ўз даврининг икки йирик империялари Рум (Византия) ва Форс (Сосонийлар Эрони) ҳудудларигача кириб бордилар. Ҳарбий юришлар натижасида VII аср ва VIII асрнинг биринчи ярмида Рум ва Форс қўл остидаги улкан ҳудудлар бўйсундирилди.

Халифаликда илк бор девонлар¹ халифа Умар ибн Хаттоб даврида жорий этилган бўлиб, унда давлатдан нафақа олиш ва аскарларга маош бериш ишлари рўйхатга олинган [1:340]. Абу Бакр Сиддиқ даврида ал-фай (ўлжа) ўша заҳоти тарқатиб юборилган. Умар ибн Хаттоб даврига келиб давлатнинг ижтимоий-иқтисодий шакли тубдан ўзгартирилди. Халифа девонларни бир ерга бирлаштириш мақсадида

¹ Омил – араб., “хизматчи”, “ишчи”, дастлаб Муҳаммад алайҳиссалом исломни қабул қилган қабила ёки шаҳар аҳлига дин асосларини ўргатиш учун муаллимлар тайинлар эди. Кейинчалик муаллимлар мансаби омил мансаби билан ўзгартирилган. Абу Бакр Сиддиқ даврида омиллар ёнига алоҳида садақалар омили мансабдори ҳам қўшилган. Улар закотларни йиғиш билан шуғулланган.

“байт ул-мол” ташкил этди. Давлатнинг барча сарф-ҳаражатлари; ҳарбий салоҳиятни ошириш, ижтимоий таъминот, қурилиш ишлари учун маблағлар байт ул-молдан олина бошланди. Буларнинг барчаси байт ул-молга халифа Умар ибн Хаттоб даврида асос солинганлигини англатади [9:127].

Шариат қонунларига кўра, давлат ерларида ишловчи барча ер эгалари ва деҳқонлардан хирож олиниши мажбурий бўлиб, бу ерлардан келадиган даромадлар ҳарбийлар, амалдорлар ва хизматчиларга маош тўлашга ишлатилган [4:122].

Умар ибн Хаттоб ижтимоий таъминот масалаларида ҳам мисли қўрилмаган ишларни амалга оширди. Хусусан, пайғамбар аёллари, Бадр ва Ухуд жанги қатнашчилари, Ҳабашистонга ҳижрат қилганларга, Макка шаҳрининг олиниши ва ундан кейинги жангларда иштирок этганларга, аскарларнинг бевалари ва етим болаларга нафақалар тайин этилди. Шунингдек, қарияларга, аввалига сутдан ажратилган, кейинчалик эмизикли гудакларга ҳам нафақалар жорий этилиши, офатга учраганларга ёрдам кўрсатиш, бир ўлкадан бошқа ўлкага инсонпарварлик ёрдамини ташкил этиш каби оламшумул тадбирлар ҳам илк бор Умар ибн Хаттоб давридан бошлаб амалга оширилган [12:444].

Абу Бакр Сиддиқ даврида Мадина ва унинг атрофидаги ҳудудларга омиллар² ёнига алоҳида садақалар омили мансабдори ҳам қўшилган. Халифа Умар ибн Хаттоб даврида Мадина Шаҳар давлати таркибига кўплаб ҳудудлар кириши билан омилларнинг устидан волий тайинлана бошланди. Ҳудудлардаги волийлар шаҳар омилини ўзи тайинлар, бироқ, хирож омилини халифанинг ўзи тайинлар эди [9:133]. Улар Араб халифалигининг маъмуриятида хизмат қилувчи амалдор, иқтисодий ва молиявий масалалар ҳамда аҳолидан солиқ тўловларини йиғиш билан шуғулланган [1:151].

Умар ибн Хаттоб даврида давлат канцеляриясининг кенгайиб бориши сабабли котибларга бўлган эҳтиёж ортиб борди. Натижада котиблик девони ҳам ташкил этилди. Кейинчалик умавийлар даврига келиб бундай котиблар сони бештага етди: мактублар котиби, ҳарбий котиб, хароҷлар (хирож) котиби,

шурта хизмати котиби, қозилик котиби шулар жумласидандир [9:133].

Кейинги рошид халифалардан Усмон ибн Аффон даврида ҳам давлат бошқаруви ишларида сезиларли тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, халифа Умар давридаги каби вилоятларга қозиларнинг тайинланиши, камбағал аҳоли умумий фойдаланиши учун жамоа ерларини кенгайтириш, шаҳарларда миршаблик лавозимларини йўлга қўйилганлиги шулар жумласидандир [12:475].

Маҳаллий давлат органлари бошқарувида девонлар муҳим ўрин тутган. Давлат иш юритиш ишлари барча ҳудудларда араб тилида олиб борилган. Девонларнинг алоҳида вазифа ва функциялари мавжуд бўлган.

1) Ҳарбий ишлар девони, 2) ички ишлар девони 3) почта ва алоқа ишлари девони шулар жумласидандир [8:73].

Ҳарбий ишлар девони қўшин таъминоти ва куруллантери билан шуғулланган. Унда доимий қўшин рўйхатга олиниб, уларнинг маоши ва ҳарбий хизматлари учун тақдим этиладиган мулклар миқдорини белгилаган. Жизя, закот, ушр каби солиқлар миқдорини белгилаш ва ҳисобга олиш ишлари билан молия девони шуғулланган. Почта ва ҳукумат юкларини етказиб бериш билан махсус почта хизмати девони шуғулланган. Ушбу девон йўллар, карвонсаройлар ва қудуқлар қурилишига ҳам масъул бўлган. Бундан ташқари ишбу девон махсус полиция функциясини ҳам бажарган [6:501].

Араб халифалигининг улкан ҳудуд бўйлаб ёйилиши ва ислом динининг кўплаб халқлар томонидан қабул қилиниши айнан кенг миқёсдаги ҳарбий ҳаракатлар ва исломни қабул қилганлар жизя солиғидан озод этилиши сабаб бўлган дейиш ўта ҳатодир. Тўғри, баъзида шундай ҳолатлар ҳам бўлган. Бироқ, ижтимоий адолат, тенглик, ислом маърифати ислом динининг моҳиятини халқларга намоён этди.

Халифаликда барча соҳалар давлат тарафидан тартибга солиб борилган, қатъий белгиланган синфий гуруҳларнинг йўқлиги, шаҳарлар учун алоҳида маком берилмагани, дастлабки даврларда забт этилган ҳудудлардаги аҳолига нисбатан бағрикенглик асосида муносабатда бўлинганлиги ва улар ўзларини

бошқарув шакллари, тиллари ҳамда судларини сақлаб қолишларига имконият берилиши [6:500] ислом адолатидан ўзга нарсаси эмас. Кейинчалик улар халифаликнинг адолатли сиёсатидан баҳраманд бўлиб, кўнгиллари исломга моил бўлиш ҳолатлари ҳам кўп кузатилган. Хусусан, Умар ибн Абдулазиз даврида Шимолий Африка барбарларидан тортиб, олис Ҳиндистоннинг аслзода инсонларидан олти миллиондан ортиқ киши ўз ихтиёри билан мусулмон бўлди [2:93].

Умавийлар даврида девон ишлари яна ҳам такомиллашиб, бошқарув тизимининг таркибий қисмига айланган. Янги-янги ерларнинг фатҳ этилиши, ўлжа сифатида, шунингдек хирож ва жизя шаклида келиб тушган катта маблағлар, уларни рўйхатга олиш ва тартибга солишни тақозо этган эди. Араб халифалигининг бошқарув тизими Сосонийлар давлатининг бошқарув тизими асосланган. Дастлаб девон ишлари асосан ўрта форс (пахлавий) тилида юритилган бўлиб, уларда форслар, юнонлар ва орабийлар ишлаганлар. Умавийлар даврида халифаликнинг маъмуриятида 10 та девон бўлган. Жумладан, девон ал-муштавфий (ёки хазинадор) молия ишлари, девон соҳиб аш-шурат – ҳарбий ишлар, девон ал-иншо (ёки амид ал-мулк) – расмий ҳужжатлар ва ёзишмалар, девон соҳиб ал-барид – ҳукумат ёзишмаларини ташиш, девон ал-арз – қўшин таъминоти, девон ал-мухтасиб – бозор масалалари ва нарх-наволарни назорат қилиш, девон ал-қозий – қонунга риоя қилишни назорат қилиш, девон ал-мушрифин – ғазнадаги пулларининг сарфланишини назорат қилиш, девон ад-дия – ҳукуматга қарашли ерларни назорат қилиш, девон ал-вақф – диний ташкилотларга қарашли ерларни назорат қилиш билан шуғулланган [1:340].

Умавийлар даврида вазир лавозими бўлмаган бўлсада, унинг вазифаларини “қотиб ул-қутуб” яъни (девон бошқарувчиси) бажарган. Шунинг учун ҳам Аббосийлар ҳукмронлигининг аввалида “вазир” лавозимидаги шахс олим ва уламолардан танлаб олинган. Ал-Фадл ибн Саҳл олимлар ва уламолар орасида биринчи бўлиб вазирлик ва ҳарбий иш каби иккита вазифани бирлаштирган. Бу ҳолат ҳарбий шароит билан боғлиқ эди. Юқори ваколатларга эга бўлган теократик

давлатнинг вазири ўзида нафақат ҳокимият, иқтисодий ва маданий соҳаларни, балки сиёсий-ҳарбий масалаларни ҳам ҳал этишда ваколатли бўлиши керак эди. “Вазир” лавозими одатда мерос қилиб қолдирилган. Аббосийлар халифалигида диний ва маданий масалалар асосан форсларга, ҳарбий ва маъмурий ишлар эса туркларга топширилган. Кейинроқ турклар девон ишларини ҳам ўз зиммаларига олишган [11:126].

Умавий халифалардан Марвон ибн Ҳакам бутун халифалик ҳудудларида халқаро савдода динор, солиқ йиғимлари учун дирҳамни ягона пул бирлиги сифатида жорий этган. Қадимдан маданият марказлари бўлиб келган Месопотамия, Сурия ва Миср ҳудудларида араблар келган вақтда феодал жамият шаклланаётган эди. Ушбу ҳудудларда ислом дини ва араб тилининг жорий этилиши асносида арабларнинг ибтидоий жамоа тузуми барҳам топди [8:70].

Марвон ибн Ҳакам вафотидан сўнг унинг ўғли Умавийлар (Марвонийлар) сулоласининг бешинчи араб халифаси Абдумалик ибн Марвон (65-86/685-705) давлат ишларини тартибга солди. Унинг ҳукмронлиги даврида форс ва юнон тилларида иш юритиб келган девонлар араб тилига ўтказилди. Араб алифбосидаги ҳарфлар қўшимча нукталар ва ҳаракатлар билан тўлдирилди. Исломда илк марта олтин динор тангалари зарб этила бошланди [1:210]. Унгача халифаликда юқорида ҳам айтиб ўтганимиздек, Умар ибн Ҳаттоб давридан бошлаб фақат қумуш дирҳамлар зарб этилар эди.

Яна ҳудудларга тайинланган амирлар орасида ҳам пул зарб эттирганлари бўлган. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Балхда биринчи бўлиб Сосонийларнинг тангаларига паҳлавий ва араб ёзувлари зарб этилган “арабий-сосоний” тангаларини зарб эттирган. Улардаги паҳлавий ёзувларда “Убайдуллоҳ ибн Зиёд”, араб ёзувларида эса басмала, яъни мусулмонларнинг асосий калимаси “бисмиллоҳ ар-раҳмон ар-раҳим” деб ёзилган. Бу тангалар Балхда 62/681-82 йилда, яъни Убайдуллоҳ ибн Зиёд Хуросондан кетгандан кейин ҳам зарб этилган [1:210].

Аббосийлар сулоласига мансуб биринчи халифа Абул Аббос ал-Мутталиб ас-Саффоҳ

(104-136/722-754) – ислом давлатида биринчи бўлиб вазир лавозимини жорий қилган. Унинг ҳукмронлиги даврида девонларда “араб” сўзининг ўрнига “мусулмон” сўзи ишлатила бошланган, чунки Аббосийлар халифаликнинг шарқий қисмида яшовчи араб бўлмаган халқлар – форслар ва турклар (ал-ажам)нинг қўллаб-қувватлагани туфайли ҳокимиятга келдилар. Абул Аббос жуда ҳам саҳий одам бўлган, илм-фан ва адабиётни яхши кўрган.

Тобора тез тарқалаётган ислом дини омма ўртасида катта қизиқиш ва умид уйғотди. Чунки, уларнинг аввалги динлари, бут ва санамлари ижтимоий адолатни тиклаш, халқларни бир маслакда бирлаштиришга қодир эмаслигини англаб етдилар. Дастлабки ҳаракатлар бадавлат зодагонларни ваҳимага солиб қўйди. Лекин, тез орада уруғ бошлиқлари ва нуфузли савдогарлар ҳам бирин-кетин исломни қабул қила бошладилар [8:69].

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Мадинада илк ислом давлатини ташкил этганларидан сўнг, унинг асослари Қуръон ва суннат асосида вужудга келди. Илк ислом давлатининг тобора кенгайиши забт этилган ҳудудларда ҳам шариатга асосланган бошқарув тизимининг қарор топишига сабаб бўлди. Андалусияда VIII асрдан XVI асргача (Испания), Марказий Осиёда VIII асрдан XX аср (Мўғуллар даври бундан мустасно), Шимолий Африка давлатлари, Миср, Усмонийлар давлатида VIII асрдан XX аср биринчи чорагигача яъни Европанинг мустамлакачи империялари томонидан босиб олингунга қадар, Яқин Шарқ (баъзи давлатларида), Эрон ва яна бир қатор давлатларда шариатга асосланган бошқарув тизими ҳозиргача сақланиб қолган.

Инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихи давомида энг қадимги цивилизацияларининг баъзиларида кишилар жамоасининг дунёвий тафаккури ва кенгаши асосида бошқарув тизими ташкил этилган бўлса, баъзи давлатларда бир киши, яъни ҳукмдорнинг шахсий истаклари ва ҳавойи нафсидан келиб чиққан ҳолда давлат ишлари юритилган

хамда қонунлар ишлаб чиқилган. Ислом дини вужудга келгач, унинг шаръий ҳукмлари асосида Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларида давлатчилик асослари ташкил этилди ва жамиятнинг барча аъзолари манфаатларини тенглик асосида ифода этувчи қонунлар ишлаб чиқилиб, унинг асосида давлатчилик тараққиётининг юқори босқичларига эришилди. Шу боисдан ҳозирги кунда ҳам мусулмон давлатчилик сиёсий бошқаруви, қонунчилиги ва солиқ тизими нафақат мусулмонлар, шунингдек, ғайримусулмон ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар ва иқтисодчилар тарафидан тадқиқ қилинмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футух ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 440 б.
2. Аҳмад Муҳаммад Турсун. Умар ибн Абдулазиз. – Тошкент: “Қақнус медиа” нашриёти, 2019. – Б. 93.
3. Бартольд В.В. Халиф и султан. – Соч., – Москва, 1966, Т. VI.
4. Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – 398 б.
5. Ибн Ҳишом ал-Маъофирий, Абдумалик. Ас-Сийра ан-набавийя. Таржимонлар гуруҳи: Неъматуллоҳ Иброҳимов, Абдулҳаким Орипов, Акмалжон Иброҳимжонов, Абдулҳамид Зайриев, Жаҳонгир Неъматов, Абдулвоҳид Аҳмадалиев. Биринчи жилд. 1-2 китоблар. – Тошкент: Sharq, 2011. – 616 б.
6. История государства и права зарубежных стран: Ч. 1 / Под общ. ред. д. ю. н., проф. О.А.Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А.Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – Москва: Норма, 2004. – 624 с.
7. Муборакфурий, Сафиюрраҳмон. Ар-Раҳиқ ул-махтум (Мухрланган жаннат шароби); Нашрга тайёрловчи: Файзуллоҳ Лутфуллоҳ ўғли. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.
8. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2006. – 309 б.
9. Ўзбекистоннинг давлат муассасалари тарихи / Масъул муҳаррир З.Саидбобоев. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2019.
10. Ҳасанов А.А. Илк ислом тарихидан маърузалар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017.
11. Камолиддин Ш. Саманиды. Из Истории государственности Узбекистана в IX-X вв. – Ташкент, 2019.
12. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. 1-жуз – Тошкент: Ҳилол-Нашр, 2018. – 512 б.